

Історичний генезис категорії “національний інтерес”

У статті розкрито етапи історичного генезису категорії “національний інтерес” та її складових елементів. Узагальнено інтерпретацію цього терміна різними національними школами.

Ключові слова: національний інтерес, генезис національного інтересу, інтереси особи, інтереси суспільства, інтереси держави.

Будь-яка країна у своєму розвитку орієнтується на певний набір цінностей, сформованих на основі її суспільного укладу, зокрема ролі та значення інтересів кожного окремо взятого її громадянина, форми правління, зовнішнього оточення та багатьох інших аспектів. Визначення таких цінностей, чітке їх окреслення з подальшою суспільною легітимізацією перетворюють їх у категорію національних інтересів, які закладають основу поступального розвитку тієї чи іншої країни. Окремо варто наголосити на тому, що національні інтереси, будучи виявом прагнень усіх членів суспільства, сприяють його мобілізації та самоідентифікації, перетворюючи населення країни у єдиний народ, у націю, що надає додаткової стійкості її державно-суспільним інститутам.

Утім категорія “національний інтерес” не з’явилася одномоментно. У її сучасному трактуванні вона є апогеєм філософських роздумів та наукових розвідок філософів, мислителів, науковців, державних та політичних діячів різних країн та культур, від стародавніх часів і донині.

Питання сутності як національних інтересів загалом, так і їхніх ключових елементів – інтересів держави, суспільства та особистості – досліджуються у працях як вітчизняних науковців, зокрема І. Розпутенка, В. Гейця, В. Кириченка, А. Михненка, А. Поручника, так і зарубіжних дослідників – Г. Моргенау, Дж. Розенау, А. Бетлера, П. Берда та інших. Але наразі практично відсутні дослідження, які в історичному розрізі послідовно розкривають генезис категорії “національний інтерес”, а також розглядають баланс між основними складовими зазначеної категорії – інтересами особистості, суспільства та держави.

Метою дослідження є узагальнення історичного розвитку категорії “національний інтерес”, ідентифікація цільових наукових шкіл та їхніх підходів до її трактування.

Питання щодо формування суспільної свідомості, внутрішньосуспільних та державно-суспільних відносин знаходилися у фокусі уваги дослідників усіх часів та культур починаючи з часів Стародавньої Греції. Так, Сократ зосере-

див увагу на питаннях особистісної та суспільної моралі, наголошуючи на моральній гідності людини як вільної та розумної істоти, здатної вершити вищу правду. Демокрит обґрунтував теорію демократичного полісу, основою існування якого він визначив наявність освіченого та вихованого суспільства. Платон осмислив, що держава не має узурпувати владу, а має діяти на благо людини і суспільства, інтереси яких він трактував як єдине ціле. Арістотель у своїх працях заклав основи розуміння категорії буття, яка охоплює широке коло знань про основи життєдіяльності суспільства і держави. Ці знання, розширені у доробку його учнів-послідовників, Теофраста та Евдема, які досліджували питання суспільної етики та моралі, та Епікура, який також досліджував етичні засади існування людини, заклали першооснови уявлень про зміст категорій “особистість”, “суспільство” та “держава”, а також зв’язків між ними [1]. Найважливішим здобутком філософської думки Стародавньої Греції став перехід від міфологічного світогляду, який панував за попередніх часів, до раціоналістичного сприйняття навколишньої дійсності, визначення у ній місця та ролі особистості й суспільства, а також фундаментальних засад існування держави.

Логічним продовженням напрацювань древньогрецьких філософів стали дослідження мислителів Стародавнього Риму, які також розглядали різні аспекти існування особистості, суспільства та держави, а також балансу їхніх інтересів. Так, Цицерон трактував державу як результат суспільної угоди, яка є втіленням справедливості, і до обов’язків громадянина він включав необхідність працювати заради суспільного блага та не допускати утиснення інтересів інших громадян. Марк Аврелій визначив ідеальну державу як сукупність громадян-філософів, рівних між собою, де панує громадянське право, відповідальність правителя перед законом і турбота про громадян.

Окрім західної гілки античної філософії, представленої грецькими та римськими мислителями, значний внесок у розроблення першооснов існування особистості, суспільства, держави та їх взаємодії зроблено філософською думкою Стародавнього Китаю, особливе місце у якій від-

ведено доробку Конфуція (Кун Фуцзи) та Лао-цзи. Так, Конфуцій у своїх працях зацентрував увагу на питаннях моральності й людинолюбства особистості та суспільства, на основі яких мали будуватися відносини в державі, що трактувалася мислителем як велика сім'я, а відтак влада правителя асоціювалася з батьківською владою. Звідси слідує, що інтерес особистості мав підпорядковуватись загальносуспільному інтересу, який розглядався невідривно від змісту існування держави. Утім філософські погляди Лао-цзи були більш критичними стосовно оцінки ролі особистості у державі, оскільки остання трактувалася мислителем як природне утворення, що залежить від волі людини, а відтак незгоди у державі асоціювалися з виявом тяжкого становища народу, яке можна було змінити, на його думку, проваджуючи так звану політику бездіяльності, яка означала відмову правителів від активних дій (ухвалення законів, заборон тощо). Лао-цзи взагалі був противником існування великої держави, адже у ній неодмінно мав з'явитися апарат примусу, який порушував би природну гармонію. Розмір держави, на його думку, мав обмежуватися межами села, найвищою цінністю якого виступала категорія природної справедливості.

Таким чином, класична філософія заклала основи розуміння взаємозв'язків та розкрила першооснову існування людини, суспільства і держави. Водночас напрацювання зазначених мислителів обмежувалися загальними категоріями сутності людського існування, такими як "мораль", "етика", "справедливість", через призму яких і розглядалася концепція існування держави.

На наступному етапі – у добу Середньовіччя – також робилися спроби узагальнити зміст існування людини, суспільства та держави. Однак ця доба не була настільки продуктивною та творчою в осмисленні зазначених категорій. У цей час раціоналістична філософія поступилася релігійному догматизму, через призму якого розглядалися згадані поняття. Апологетами філософської думки цього періоду вважають Августина Аврелія (Блаженного) та Фому Аквінського. У їхніх працях стверджується верховенство церкви над світським життям, а відтак і над інтересами особистості та суспільства. Людині належало не вбачати у підкоренні владі ненависне ярмо, а сприймати її як великий тягар відповідальності, уникнення від якої трактувалося як смертний гріх. Водночас державі відводиться роль виразника Бога на землі, звідки слідує, що "правильною" є лише та держава, яка існує за законом Божим [5, с. 134–141]. Таким чином, можна резюмувати, що за аналізованої доби практично не відбувалося творчого осмислення суспільно-державних інтересів внаслідок домінування теологічно-догматичного світогляду.

Повернення до раціонального світосприйняття і, як наслідок, до творчого осмислення змісту особистого, суспільного та державного інтересу відбулося за доби Відродження. У цей період Н. Макіавеллі (поч. XVI ст.) вперше сформулював сутність національного інтересу, яка зводилася до відкидання понять моралі та релігійних догм при формуванні державної політики. Вищим пріоритетом він визнавав результат, який і обґрунтовував засоби його досягнення. Окрім того, Н. Макіавеллі відокремив категорію держави від її правителя, яка трактувалася як політична організація людей, що існує у певних територіальних межах. До національних інтересів роздробленої у той час Італії Н. Макіавеллі включав необхідність існування сильного лідера та потужної армії, психологічної єдності нації і спільних для усіх її представників символів [6, с. 61–69]. Обґрунтований автором підхід розкриває тісний взаємозв'язок між сутністю національних інтересів та історичними умовами розвитку певного суспільства і країни.

Ще одне бачення національних інтересів, опосередковане категорією державного суверенітету, навів французький політичний діяч Ж. Боден у II пол. XVI ст., згідно з яким державний суверенітет – це незалежність держави від церкви, від окремих прошарків суспільства, від інших держав. Власне національні інтереси кожної країни, за Ж. Боденом, формуються у відповідності до її географічного розташування та природно-кліматичних умов, тобто гори або рівнини, м'який або холодний клімат мають визначальний вплив на систему організації державної влади країни. Однак спільними рисами для усіх країн автор вважає необхідність дотримання їхніми лідерами договірних зобов'язань, забезпечення єдності влади в країні, особистих свобод та плюралізму віросповідань, недоторканості приватної власності, а також поваги до сімейних цінностей [4].

Сутність національного інтересу також знаходилася у фокусі уваги Г. Рогана – французького політичного і державного діяча XVII ст., погляди якого було покладено в основу побудови державної зовнішньої політики багатьох країн Європи, зокрема Англії та Франції. Його трактування національних інтересів базувалося творчому доробку Н. Макіавеллі та передбачало відокремлення будь-яких особистих почуттів від процесу формування державної політики: "Очільник держави може помилятися, його радники можуть бути корумпованими, однак інтерес держави має залишатись незмінним. Отже, існування або зникнення держави залежатиме від того, буде це дотримано або ні" [16, с. 7–8].

Д. Гюм, британський філософ та економіст XVIII ст., у "Трактаті про людську природу" розглядав національний інтерес через призму пси-

хології, стверджуючи, що спільні інтереси людей формуються у процесі їхньої професійної діяльності та спільності їхніх економічних інтересів. Відтак, за твердженням дослідника, саме на їхній основі формується духовний обрис нації [3].

К. Маркс та Ф. Енгельс, філософи та теоретики комуністичної ідеології, у середині XIX ст. кваліфікували національний інтерес як об'єктивно обумовлений мотив діяльності панівних класів суспільства, спрямований на капіталістичну експлуатацію пролетаріату. На їхню думку, в особі пролетаріату панівний прошарок (буржуазія) створив клас, якому в усіх націях притаманні одні й ті ж самі інтереси та в якому знищена національна відособленість [7, с. 57–64]. Очевидно, що така інтерпретація терміна “національний інтерес” з погляду на реалії сьогодення є недоречною, оскільки вона являє собою лише окрему думку, зумовлену політико-ідеологічними мотивами, яка не витримала перевірку практикою, а відтак не може розкривати об'єктивну сутність національного інтересу.

У XX ст. дослідження сутності національного інтересу отримали новий поштовх. Найсуттєвіший внесок в дослідження окресленої тематики зробили представники двох національних шкіл – французької та американської. Так, французький соціолог та політолог Р. Арон у праці “Мир і війна між націями” резюмує, що неможливо раціонально визначити сутність національного інтересу у зв'язку з безмежною варіативністю несумісних інтересів індивідів та груп, які неможливо звести до єдиного. За твердженням автора, зовнішня політика країни, будучи безпосереднім вираженням змісту національного інтересу конкретної держави, у свою чергу, реалізується через дії її керівництва, які не завжди відповідають суспільним очікуванням і можуть набувати суб'єктивної спрямованості. Утім, за твердженням Р. Арона, керівництво країни у процесі реалізації державної політики, зокрема зовнішньої, часто намагається видати свій суб'єктивний інтерес за істинні національні інтереси. Виконуючи функцію ідеологічного обґрунтування політичних прагнень держави, національні інтереси сприяють розумінню політичної спільності всіх членів суспільства та водночас сприяють відособленості політичного керівництва країни від їх групової ідейно-політичної платформи. Відтак, з погляду на зазначене, замінивши поняття “інтерес” терміном “ціль”, автор розділив їх на два рівні: одвічні – безпека, виживання, слава нації, що є незмінними, та історичні – обумовлені воєнно-стратегічними можливостями та територіально-економічними факторами, що виникають, загострюються або зникають у певному історичному періоді [2]. Дослідник робить висновок, що хоча достеменні національні інтереси країни визначити неможливо, однак навіть їх орієнтовне

окреслення створює своєрідний стрижень, навколо якого гуртуватиметься суспільство, набуваючи ознак політичної спільності, а діяльність керівництва країни, незалежно від його ідейно-політичних поглядів, набуватиме більшої об'єктивності та відповідності суспільним очікуванням.

Інший представник французької школи Ж. Б. Дюррозель також підтримує думку щодо неможливості конкретизації переліку національних інтересів, однак, на відміну від Р. Арона, він вважає, що це зумовлено не неможливістю їх зведення до спільної основи, а суб'єктивністю оцінки переліку національних інтересів лідерами націй, які їх висувають: “Було б добре, якби існувала б можливість визначити об'єктивний національний інтерес. Однак складність полягає у тому, що будь-які роздуми про об'єктивний національний інтерес є суб'єктивними” [9, с. 57–59].

П. Реновен, дослідник міжнародних відносин, у праці “Вступ до історії міжнародних відносин” розглядає національні інтереси як прикриття справжніх намірів та цілей держави у зовнішньополітичній сфері [13]. Автор стверджує, що справжні національні інтереси країни складно виокремити, натомість їх підміняють компромісними позиціями, прийнятними з дипломатичної точки зору, щодо реалізації зовнішньої політики держави.

Р. Дебре, французький політичний діяч, розкриває сутність національного інтересу у соціально-історичному розрізі, згідно з яким він ототожнюється з певним загальносуспільним інтересом, який протиставляється інтересам певних прошарків та груп у суспільстві. Національний інтерес забезпечує самодостатність нації та її потребу в самозбереженні, вищим ступенем досягнення якої є здобуття реального статусу суверенності [8].

Представники іншої школи дослідження національних інтересів – американської, розділились на два табори: реалістичний та ідеалістичний. Ідеалісти, на думку Г. Моргенау, вважають, що державна політика на зовнішній арені має базуватись на загальнозначущих абстрактних принципах, а її результат може бути негайно досягнуто. Такий підхід притаманній зовнішній політиці США, яка припускає існування абсолютного добра та нескінченну пластичність людської природи у його сприйнятті. Очевидно, що під абсолютним добром маються на увазі принципи демократії та громадянського суспільства, неприйняття яких обумовлюється відсутністю знань, застарілістю соціальних установок та опором окремих осіб або груп у суспільстві.

Інший підхід, реалістичний, базується на розумінні недосконалості світу, що зумовлено особливостями людської природи. Відтак, аби удосконалити навколишню дійсність, необхідно знаходити компроміси та співпрацювати з існуючими силами, а не боротися проти них. Ці сили існують у сві-

ті протилежних інтересів та постійного конфлікту, де моральні принципи у жодному разі не можуть бути сповна реалізованими. Рішенням для такої ситуації є побудова системи стримувань та противаг, яка спрямована на досягнення не абсолютного добра, а найменшого зла [12].

Апологетом реалістичного підходу до визначення сутності національних інтересів традиційно вважають американського політолога Г. Моргенау. На його думку, реалістичний підхід є універсальним законом зовнішньої політики держави, а відтак моральною є лише та політика, що відповідає вимогам національних інтересів. Процес її розроблення охоплює два етапи: встановлення ієрархічного порядку пріоритетів серед можливих цілей зовнішньої політики; аналіз наявних ресурсів для досягнення кожної із зазначених цілей залежно від їхньої вагомості для національного інтересу держави [11, с. 961–962]. Окрім того, в якості основного інструменту досягнення цілей політики автор розглядає складові категорії сили, які, однак, не є постійними. Такими складовими, на думку Г. Моргенау, можна вважати географічні умови, кількість населення, наявність природних ресурсів, виробничі потужності, військовий потенціал, дипломатичний потенціал, моральний дух нації тощо.

Ключове місце в ієрархії національних інтересів Г. Моргенау відводить життєвим інтересам держави, які забезпечують її фізичну, політичну та культурну цілісність.

Ще один представник реалізму, політолог та історик Дж. Кенан, також обґрунтовує теорію про відносність морального критерію та його неприйнятність при формуванні зовнішньої політики держави. Він стверджує, що моральні принципи різних режимів можуть бути діаметрально протилежними, а відтак взаємно неприйнятними. Саме тому міжнародна система відносин може вибудовуватися лише на основі критерію “національного інтересу” [10]. Утім, якщо можна погодитись з його думкою щодо неможливості застосування суто моральних підходів при формуванні зовнішньої політики, то наведена ним аргументація здається сумнівною, оскільки варіативність тлумачень різними країнами національних інтересів є набагато вищою, аніж варіативність тлумачень моралі. Так, тлумачення певних принципів моралі можуть бути спільними у культурно споріднених суспільствах (країни Західного світу, Арабського світу, Східного світу), водночас як національні інтереси кожної країни є унікальними, оскільки вони базуються на безмежній кількості їхніх власних суспільно-державних умов.

Засновником ідеалістичного підходу в американській теорії національних інтересів вважають політолога та історика В. Вільсона, який стверджував, що при ухваленні державних рішень політичні діячі повинні керуватися моральними,

а не політичними мотивами. Ухвалення рішень лише на основі національних інтересів є аморальним. Політика, що ґрунтується на національних інтересах, не враховує громадську думку, оскільки вона залишає поза увагою моральні установки та цінності, які суспільство вважає для себе визначальними [15]. Наведена позиція є доволі суперечливою, адже вона вилучає з переліку складових елементів системи національних інтересів громадську думку, яка, власне, є виявом інтересу суспільства (або його частини). Окрім того, не витримує критики і твердження автора стосовно того, що політичні діячі у процесі ухвалення рішень мають керуватися не політичними, а моральними мотивами, адже в такому разі вони не можуть вважатися політичними діячами, оскільки зміст політичної діяльності виявляється у необхідності завоювання, утримання і використання влади або впливу на неї. Зазначене дає підставу для висновку, що абсолютизація примату моральності унеможлиблює політичну діяльність як таку.

Поряд із аналізованими школами в американській науковій думці існують й інші підходи до трактування сутності національного інтересу. Так, Дж. Розенау взагалі відкидає концепцію національного інтересу у зв'язку з її непотрібністю, оскільки вона не виправдала покладеної на неї функції засобу здійснення аналізу. Недоліками концепції національного інтересу, які визначили її непотрібність, автор вважає неможливість ідентифікації природи нації, відсутність методології узагальнення інтересів, невловимість критеріїв визначення інтересу в політичній сфері, поглиблення глобалізаційних процесів, масштабність та динаміка розгортання яких об'єктивно не підлягає оцінюванню. Відтак автор резюмує, що процес ідентифікації національних інтересів ніколи не може бути нічим іншим, аніж системою суб'єктивних умовисновків, джерелом яких є ціннісно-аналітична база політики [14].

Частково погоджуючись з позицією автора, необхідно зауважити, що така абсолютизація не є доречною, адже неможливість цілком об'єктивного визначення національних інтересів не означає, що цього робити не потрібно. Національний інтерес, на наше переконання, окрім прикладного характеру, що виявляється у можливості його застосування як інструменту або критерію, має нематеріальний ідейно-політичний зміст, який виступає платформою загальносуспільної єдності, формування відчуття приналежності конкретної особистості до спільноти, елементом ідентифікації державно оформленого суспільства у відносинах з іншими суспільствами, відправною точкою для загальнонаціонального руху, зрозумілим виявом національної ідеї.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що процес осмислення категорії “на-

ціональний інтерес” пройшов кілька історичних етапів. На першому з них, що охопив добу Античності, здійснювалося осмислення ролі особистості та її інтересів, а також особливості взаємовідносин людини з державою. Наступний етап – епоха раннього Середньовіччя, характеризувався занепадом раціонального світосприйняття та застосуванням релігійних догм при визначенні ролі людини, суспільства та держави. Третій етап розпочався у XVI ст. і триває донині. На цьому етапі було дано трактування сутності категорії “національний інтерес”, яке увійшло

у суспільний та науковий обіг. Виокремилися дві основні національні школи досліджень національного інтересу – французька та американська. У межах американської школи сформувалися два підходи до трактування сутності національного інтересу – реалістичний та ідеалістичний, останній з яких став основою для подальших теоретичних розвідок у цій сфері.

Важливим напрямом подальших досліджень є необхідність визначення структури категорії “національний інтерес”, а також особливостей її практичного формування та реалізації.

Список використаних джерел

1. Античная философия: Энциклопедический словарь / П. П. Гайденко, М. А. Солопова, С. В. Месяц и др. – М.: Прогресс-Традиция, 2008. – 896 с.
2. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон; пер. В. Шовкун та ін. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
3. Г'юм Д. Трактат про людську природу / Д. Г'юм. – К.: Всесвіт, 2003. – 552 с.
4. История политических и правовых учений / под ред. В. С. Нерсисянца. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА•М, 1998. – 736 с.
5. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
6. Макиавеллі Н. Государь / Н. Макиавеллі; пер. с англ. П. Самсонова. – М.: Попурри, 2010. – 352 с.
7. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Партийное издательство, 1933. – 627 с.
8. Debré M. Francais, Choisissons L'Espoir / M. Debré. – NY : ALBIN MICHEL, 1979. – 280 p.
9. Duroselle J. B. Tout empire perira. Une vision theorique des relations internationaux / J. B. Duroselle. – P., 1982. – 357 p.
10. Kennan G. F. Realities of American foreign policy / G. F. Kennan. – Princeton: Princeton University Press, 1954. – P. 11–19.
11. Morgenthau H. J. “Another ‘Great Debate’: The National Interest of the United States” / H. J. Morgenthau // American Political Science Review. – 1952. – No. 4 (Vol. 46). – P. 961–988.
12. Morgenthau H. J. In Defense of the National Interest: A Critical Examination of American Foreign Policy / H. J. Morgenthau. – NY, 1951. – 457 p.
13. Renouvin P. Introduction to the history of international relations / P. Renouvin, J. B. Duroselle; trans. by M. Ilford. – London Rosenau J.: Pall Mall P, 1968. – 432 p.
14. Rosenau J. National Interest / J. Rosenau // International Encyclopedia of the Social Sciences. – 1972. – Vol. 11. – P. 36.
15. Steigerwald D. Wilsonian Idealism in America / D. Steigerwald. – Ithaca: Cornell University Press, 1994. – P. 3–38.
16. Clinton W. David. The two faces of national interest / Clinton W. David. – Louisiana: Thomson-Shore inc., 1994. – 278 p.